

Rumuńska Słowiańszczyzna – dictionarul slavismelor românești din sec. al XVI-lea și al XVII-lea

ANNA OCZKO¹

The dictionary of the Romanian Slavonisms, first recorded in print or writing in the 16th and 17th century, is a result of Slavonic-oriented research into the Romanian language. It was published in 2014 as *The Romanian Slavism. South Slavic Borrowings into Romanian in the 16th and 17th Century*. It presents the lexical material in the form of alphabetically structured dictionary consisting of 1530 entries and 1064 derivatives. Their etymons have Slavic and Proto-Slavic origins. The etymons were reconstructed in accordance with the evolution of Slavic languages: Proto-Slavic, Old Church Slavonic and its later recensions (New Church Slavonic), modern Slavic languages as Bulgarian and Serbian. Moreover, the borrowings from the Greek language (particularly from the Byzantine period, like Romanian *camilafcă*, *camătă*) which have entered Romanian by the Slavic medium, were taken into consideration as well, e.g. Romanian *crin*, *humă*.

The analysis presented above offers some interesting observations and conclusions related to the Slavic etymologies, their phonetic and semantic adaptations in the Romanian linguistic system. The author draws attention to inconsistencies frequently occurring in the Romanian sources in spelling of Slavic etymons when compared to the developmental stages of Slavic languages, like Old Church Slavonic and New Church Slavonic (e.g. *манѣтѣ* which represents a later recension form, not canonical OCS). Thereafter, the adaptation level of the borrowings is presented from the perspective of morphology and semantics, taking into consideration their distribution and semantic development in the Romanian language. The article

¹ Universitatea Jagiellona, Cracovia, Polonia.

concludes with phonetic remarks related to the adaptation of the front and back yer (ь, ъ) by the Romanian phonetic system.

Key-words: *borrowings, Romanian Slavism, Old Church Slavonic, Bizant Greek, Slavic etymology*

Articolul de față prezintă rezultatele cercetărilor privind influența slavă asupra lexicului român, precum și câteva observații importante din punctul de vedere al slavisticii poloneze. Cercetările au fost cuprinse în cartea noastră publicată în anul 2014 în Cracovia, sub titlul polonez *Rumuńska Słowiańszczyzna* (în limba română: *Slavonismul românesc – împrumuturile sud-slave în limba română în secolele al XVI-lea și al XVII-lea*) (Oczko 2014).

Împrumuturile sud-slave culese în lexiconul slavismelor românești au fost atestate pentru prima dată în limba română în scrisorile și documentele românești pe parcursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. Lexicul a fost extras, în primul rând, pe baza celor peste douăzeci de volume ale DLR, folosindu-se însă și alte dicționare de limba română, de exemplu dicționarul româno-german al lui H. Tiktin (TDRG) sau diversele cercetări ale slaviștilor români Gheorghe Mihăilă (1960, 1973), Mihai Mitu (2001) și alții. S-au identificat 1 530 de cuvinte-titlu cu peste 1 000 de derivate. Lexicul acesta a fost împrumutat de română începând de la epoca cea mai veche a contactelor românilor cu lumea slavă – din epoca bilingvismului româno-slav (între secolele al VII-lea – al XI-lea) –, precum și dintr-o perioadă mai târzie, până în secolul al XVII-lea inclusiv. Lexicul analizat în această monografie este de origine sud-slavă, și anume slavă veche bisericească, slavonă bisericească de redacție bulgară sau sârbă, precum și bulgară și sârbă. Au fost luate de asemenea în calcul și cuvintele al căror etimon indică originea paleoslavă (adică slavă comună) care au intrat în limba română încă în epoca biligvismului slavo-român, de exemplu *ba*, *babă*, *smântână*, însă termenii neatestați în

perioada respectivă nu au fost consemnați în acest dicționar. De aceea lipsesc unele cuvinte care sunt parte a vocabularului de bază al limbii române, de exemplu *coș* < v.sl. *košb*, *vrabie* < v.sl. *vrabi*.

Analiza etimologică a fost realizată în baza dicționarelor etimologice, explicative și istorice ale limbilor moderne și istorice (nu numai ale celor românești – de exemplu, dicționarul etimologic al limbii croate și sârbe al lui Petar Skok – Skok 1971), dar și cu ajutorul altor publicații științifice. Lexiconul reconstruiește etimoane de origine slavă și, foarte important din punctul de vedere al slaviștilor polonezi, respectând periodizarea dezvoltării limbii slave (adică paleoslava înțeleasă ca slavă comună, slava veche, redacțiile slavonei bisericești sârbe și bulgare, și limbile slave moderne – mai ales bulgara și sârba). În dicționarele românești se observă destul de frecvent lipsa de consecvență în reconstruirea etimoanelor slave. Uneori formele în limba slavă veche (v.sl.) sunt confundate cu cele slavone (sl.bis.), neatestatate în canonul complet cuprinzând cele 10 texte din secolele X–XI care s-au păstrat până astăzi, iar limbajul lor este cel mai apropiat de cel în care vorbeau și scriau Chiril și Metodie. Precizăm că atât în slavistica românească, cât și în slavistica poloneză, limba slavă veche și limba bulgară veche sunt două noțiuni echivalente. De exemplu: rom. *mag* cu etimonul slav *magъ* care, după DLR, este de origine slavă veche, într-adevăr nu a fost atestat în textele canonice, așadar originea lui nu poate fi decât în slavona bisericească. De asemenea, după DLR, *mantie* ar fi provenit din vechiul slav *mantija*, a cărui formă reprezintă varianta slavonă de mai târziu. Mai departe, formele paleoslave reconstruite (și anume din epoca slavei comune), de exemplu **cěva* (în română *țevă*), au fost și ele consemnate ca fiind de origine slavă veche, ceea ce îl duce în eroare pe cititor. Aici trebuie menționat că, în DELR, Alexandru Ciorănescu se limitează la termenul general „de origine slavă” fără să rezolve originea cuvintelor conform terminologiei admise în cercetările slavistice. Având în vedere principii admise în slavistica

poloneză, cercetările scot în evidență etimoanele conform cu periodizarea dezvoltării limbii slave.

Un caz deosebit îl constituie cuvintele de origine grecească intrate în limba română prin filieră slavă, reprezentate de asemenea în acest lexicon. În privința acestora ne-am bazat în primul rând pe lucrarea lui H. Mihăescu referitoare la influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea (Mihăescu 1966). Primele împrumuturi din limba grecească au pătruns în limba română prin intermediar slav încă între secolele al VII-lea și al X-lea. Ca atare sunt considerate cuvinte precum *crin*, atestat în slava veche *krinъ* (gr. *κρίνον*), sau *humă*, atestat în limba slavonă sub forma de *chuma* (gr. *χύμα*). Pe parcursul secolelor următoare, până la epoca fanariotă, în limba română pătrund numeroși termeni grecești, iar tresăturile fonetice ale acestora arată că etimonul direct este slav. Cel mai bogat reprezentat este lexicul legat de liturghie, biserică, ierarhie, viață monastică, de exemplu *aer* (prin v.sl. *aerъ*) din gr. *αἴρ*; *amin* (prin v.sl. *aminъ*, *aminъ*) din gr. *ἀμήν*; *chinovie* (prin sl. bis. *konovija*, *kinovije*) din gr. *κοινόβιον*; *iad* (prin v.sl. *adъ*) din gr. *Ἅδης* ‘Hades’; *camilafcă* (prin limbile slave, cf. sl.bis. *kamilavka*, srb. *kamilavka*, bg. dial. *kamilávka*) din mediogr. *καμηλαῦκα*; *panaghie* (prin sl.bis. *panagija* ‘preasfântă’) din gr. *παναγία* ‘id.’; *prescură* (prin sl.bis. *proskura*) din gr. *προσφορά* ‘jertfă’ etc. Dincolo de termeni eclesiastici apar și cei legați de negoț sau administrație, de exemplu *camătă* (prin limbile sl., cf. sl.bis. *kamata*, srb. *kamata*, bg. dial. *kámata*) din mediogr. *κάματος*; *hârtie* (prin v.sl. *charŕtija*, bg. *hartija*) din mediogr. *χαρτίον* ‘carte, act’; *hărăzi* (prin sl.bis./srb. *charizati*) din gr. *χαρίζω*; *comis* (prin sl.bis. *komisъ* ‘conte’) din mediogr. *κόμης* ‘id.’ etc.

Analizând nivelul de adaptare și de răspândire a împrumuturilor sud-slave în limba română, acestea se pot împărți în trei grupuri:

- lexicul cu nivel înalt de adaptare, folosit frecvent în limba vorbită, alcătuit din cuvinte care, în mare parte, au

pătruns în română în perioada bilingvismului slavo-român, de exemplu *noroc* < v.sl. *narokъ* ‘termen (stabilit)’, cf. srb. *narok* ‘noroc’; *izvor* < sl.bis. *izvorъ*, cf. bg., srb. *izvor*; *rudă* < v.sl. *rodъ* ‘neam’, bg. *roda* ‘neam, familie’;

- lexicul cu frecvență redusă, format din cuvinte caracteristice unor domenii sau specializări, de exemplu lexic religios (*spovednic* < scs. *isповѣдникъ*, *podnojie* ‘bancă mică pe care se poate îngenunchia’ < scs. *podъnožije*; *metoc* ‘mănăstire mică, proprietate imobiliară a unei mănăstiri’, prin sl.bis. *metochъ*, cf. bg. *metoh* din ngr. *μετόχι*; lexic administrativ – *spătar* ‘titlu boieresc, cel care purta sabia și buzdanul domnului’, prin v.sl. *spatharъ* ‘gardă personală’, din gr. *σαθάριος*; *samodrajavnic* ‘suveran’ < sl.bis. *samodrъžavъnъ*); lexic militar (*panțir* ‘soldat călăreț îmbrăcat în zale’, prin limbile slave, cf. sl.bis. *pansyrъ*, srb. *pancir*, cf. pol. *pancerz* ‘cuirasă’, din germ. *Panzer* ‘id’; *pâlc* ‘unitate militară’ < v.sl. *plъkъ*, cf. bg. *plъk*; *năvrăp* ‘soldat turc’ < sl. bis. *navrapъ* ‘tâlhărie’);
- al treilea tip cuprinde așa-numitele slavonisme, cuvinte împrumutate direct din texte, mai ales religioase, care niciodată nu au fost folosite de limba română vorbită (dincolo de cazurile când acestea au pătruns în graiuri regionale). Însă funcția lor, însemnată din punct de vedere stilistic, a permis să-și păstreze în opere literare și traduceri de atunci caracterul distinctiv al limbii literare de cea vorbită. Aici se poate enumera de exemplu *crasnă* – în loc de *frumusețe*; *gotov* – în loc de *gata*; *mesiță* – în loc de *lună*; *leat* – în loc de *an*.

În general, limbile împrumută foarte ușor substantive, adjective și verbe (cea ce nu înseamnă că nu pot fi împrumutate cu mare succes și alte părți de vorbire, precum adverbul slav *pre* care este prezent chiar și în limba română contemporană – *prea*). Deși prezența slavismelor în limba română, mai ales în

epoca veche, a fost însemnată, nici atunci limba nu a evitat regula aceasta. Pronume, adverbe (mai rar), prepoziții și conjuncții apar în textele literare, religioase și administrative (hrisoave) ale epocii, jucând însă un rol exclusiv stilistic. Între pronume se pot enumera doar două: *az* ‘eu’ < scs. *azъ* ‘id.’, cf. bg. *az*; *imrek* ‘la fel ca’ < sl.bis. *imę rekъ* ‘acesta înseamnă’. Prepozițiile slave, precum *na*, *ot*, *za*, se întâlnesc sporadic; în textele românești însă, urme ale acestora se pot regăsi în cuvinte ca de exemplu *beznă* (unde prepoziția slavă *bez* corespunde prepoziției românești *fără*) sau *vleat* (unde *v* slav este corespondentul lui *în* românesc). Singura conjuncție atestată în textele românești este *i* – rom. ‘și’.

În ceea ce privește dezvoltarea semantică a împrumuturilor slave, acestea se pot structura în trei categorii. Merită adăugat că pentru majoritatea semnificațiilor se observă o convergență semantică cu înțelesuri din limba bulgară. Așadar:

- în prima categorie pot fi incluse împrumuturile monosemantice care au păstrat un singur sens moștenit din limba-sursă. Între ele se numără grupurile semantice care denumesc animale (*lebădă*, *râs*), plante (*ovăz*, *bujor*), părți ale corpului (*gleznă*), relieful, atât în sens geografic, cât și agricol (*podgorie*, *ogor*), nume ale unor obiecte casnice (*blid*, *pernă*, *plug*, *greblă*). Dacă, în cazul substantivelor, monosemantismul nu este o excepție, în timp ce, în cazul verbelor, fenomenul acesta este întâlnit foarte rar. De fapt, în această categorie intră înainte de toate verbe care denumesc activități tehnice precum *a plivi*, *a bili*, *a prăji*, pe lângă verbe care se referă la trăsături de caracter sau stări sufletești, de exemplu *a leni*, *a boli*. Un singur sens are și lexicul (nu doar verbele) caracterizat printr-un nivel înalt al specializării, din cadrul terminologiei ecleziastice sau liturgice, de exemplu *a propovădui*, *jertfelnic*, *ocinaș* ‘Tatăl nostru’. Trebuie avut în vedere faptul că termenii atestați cu un singur sens între secolele al XVI-lea și al XVII-lea au

putut să-și dezvolte alte semnificații pe parcursul veacurilor următoare. *Anonymus Caransebesiensis* din anul 1700 consemnează o singură accepțiune a cuvântului *greblă* ca „unealtă agricolă”, în timpul ce dicționarele moderne indică mai multe sensuri, primul fiind „unealtă sau mașină agricolă”, al doilea: „construcție orientată transversal pe un curs de apă, făcută pentru oprirea buștenilor”;

- a două categorii, cea mai vastă, o reprezintă cuvintele polisemice. Aici se pot distinge cuvintele polisemice în limba-sursă care au moștenit un singur sens în limba-țintă, de exemplu rom. *deal*, cu sensurile: 1. ‘colină’, 2. *reg.* ‘câmp, ogor’, 3. *înv.* ‘pădure’, 4. *reg.* ‘podgorie’; în limba bulgară *djal* în afară de sensul transmis ‘colină’, are încă două sensuri: ‘o parte’ (ca sens principal) și ‘vârf’, cf. pol. *dział* ‘o parte’. Există și cuvintele care și în limba-sursă, și limba-țintă au aceleași sensuri (de exemplu, rom. *slobod*, este atestat prin secolele al XVI-lea și al XVII-lea în aceleași contexte ca și sb. *slobodan*);
- în ultima categorie, nu prea semnificativă ca număr, se află cuvintele care nu au moștenit niciun sens al originalului. Respectivetele cuvinte au fost supuse încă de la început schimbării complete sau parțiale a înțelesului, totodată dezvoltând în mod liber alte sensuri în limba română. Schimbarea sensului se poate observa la cuvinte precum rom. *a govî* – care, în secolul al XVII-lea, a fost atestat cu sensul ‘a păzi, a sta cu mireasa în noaptea dinaintea nunții’, în vreme ce etimonul *gověti* însemna în limba slavă veche ‘a posti’, însă se poate identifica o legătură semantică cu semnificația bulgară, unde *goveja* este înțeles ca ‘a tăcea respectuos în fața părinților miresei’.

O altă problemă care merită să fie abordată în acest scurt rezumat consacrat influenței slave asupra limbii române se referă la adaptarea fonetică a împrumuturilor slave. Acestea

reprezintă trăsăturile principale, caracteristice dialectelor bulgare din epoca limbii slave vechi (până în sec. al XI-lea), ca și celor de mai târziu – mediobulgare (sec. al XII-lea), chiar și celor recente din bulgarea contemporană. Evoluția ierurilor în limba română constituie un caz deosebit din punctul de vedere al vocalizării acestora. Totuși, în funcție de poziția pe care o deține în cuvântul slav (intensă sau neintensă), iorul este adaptat în aceste două poziții ca *o* sau *ă*, ex. *ъ* (poziție intensă) > *o*: sl.bis. *pominъkъ* > rom. *pominoc*; > *ă*: v.sl. *рѣрѣриште* > rom. *păpriște*; *ъ* (poziție neintensă) > *o*: sl.bis. *прѣдъсловіе* > rom. *predoslovie*; > *ă*: v.sl. *вѣздухъ* > rom. *văzuduh*. Mai mult, există cazuri când *ъ* în poziție neintensă dispare, ex. *ъ* > \emptyset : v.sl. *сѣвѣда* > rom. *svadă*.

În cea ce privește irul, în poziție intensă acesta evoluează la vocala *e*, ex. v.sl. *рѣвѣць* > rom. *peveț*, iar în poziție neintensă, dacă nu a dispărut (ex. v.sl. *полѣза* > rom. *polza*), trece la *ă* – ceea ce este o trăsătură caracteristică pentru limba română, neavând loc în cazul limbilor slave, ex. v.sl. *мѣзда* > rom. *măzda* (sec. XVI) > rom. *mâzda* (sec. XVII).

Dincolo de analiza semantică și fonetică (cf. supra), împrumuturile slave discutate în volumul prezentat pe larg în partea introductivă a articolului au fost cercetate din punctul de vedere al adaptării grafice a alfabetului chirilic, precum și din perspectiva adaptării morfologice și sintactice, realizându-se totodată un rezumat al publicațiilor consacrate interferențelor slavo-române. În încheierea acestui articol, merită se facem apel la statistica cuvintelor efectuată pe baza dicționarelor complete, conform cărora în limba contemporană doar 15% din lexicul românesc provine din limbile slave. Totuși, având în vedere răspândirea limbii slavone în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, exercitarea influenței slave ar fi trebuit să fie mult mai relevantă.

Bibliografie

- DA: *Dicționarul limbii române*, I–II, *A–Iojniță*, Academia Română, București, 1913–1940.
- DELRL: A. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, Saeculum, 2002.
- DERS: *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române*, red. Gh. Bolocan, București, Editura Academiei, 1981.
- DLR: *Dicționarul limbii române*, serie nouă, I–XIV, Academia Română, București, 1965–2008.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, vol. I–IV, Praha, Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1958–1997.
- TDRG: H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*. [Band I–III], Bukarest, Staatsdruckerei, 1903–1924.
- *
- BORYŚ W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2005.
- MIHĂESCU H., *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, Editura Academiei, 1966.
- MIHĂILĂ G., *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960.
- *Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1973.
- MIKLOSICH F., *Lexicon Paleoslovenico-Graeco-Latinum*, Vindobonae, Guilelmus Braumueller, 1865.
- MITU M., *Studii de etimologie româno-slavă*, București, Univers Enciclopedic (seria „Etymologica”), 2001.
- OCZKO A., *Rumuńska Słowiańszczyzna*, Kraków, Collegium Columbinum, 2014.
- ROSETTI A., *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVII-lea*, București, Editura pentru Literatură, 1968.
- SKOK P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1971.